

- kultuurikava.ee
- Eesti kultuuri teejuht internetis

30.06.2017

Seal, kus uulitsad liivaga sillutatud ning majad nii madalad on

Ilukirjanduse linn annab päris linnale tõlgenduskihistuse ja lisab tundetoone – Tallinnas saab ikka veel kõndida Eduard Vilde linnas.

ELLE MARI TALIVEE

XIX sajandi lõpus ja järgmise künnisel kajastus eesti proosakirjanduses linnarahvastiku kiire kasvamise ja linnade muutumise aeg. Eduard Vilde romaanis „Raudsed käed“ (1898) istub Villem Luik Siimu-Jüri väsinud mära veetud vankriilt Rakkese rongile ümber. Vagunirattad veerevad nobedasti, ümbrus vilksatab mööda, et „aurutiivul lennata Narva poole“. ¹ Rongi võib pidada ka Villemi elumuutuse võrdpildiks: maha ta enam ei tulegi, vedur kasvatab ainult kiirust, kuni lõpuks reisija elutult maha paiskub – masin on mehe sandistanud. Endine väiketalunik Simuna metsanurgast, väike tütar käekõrval, ei läinud Narva suurtesse vabrikutesse päris oma vabal valikul. Otsuse tingis maa väljatõukejõud: Vilde romaanis on need halvad ajad ja mõisnike renditõstmine. Luik on kaotanud oma naise ja jäänud ilma rendikohast ning kuulnud sugulastelt, et linnas on vabrikutes tööd. Linna külgetõmbejõuna kirjeldatud teenimisvõimalustele loodab teinegi romaani tegelane, samuti rongiga Kreenholmi suunduv noormees Hindrek Sepp: „Ja susi mind söögu, kui ma nälga jään Narvas, kus nii palju inimesi saab söönuks!“ ²

Narva Kreenholm pidi XIX sajandi teisel poolel koondama praegu ilmselt raskesti adutavat salapära, kõike, mida võimas kosk inimese teenistuses pakkus: „Raudsed käed, terasest näpud, sadatuhanded ühenduses, tegid päevaga töö ära, mille kallal miljoneid lihaseid sõrmi aasta otsa oleksid vaevelnud!“ ³ Villem Luige kulutab see uus keskkond üdini ära, seda nii füüsiliselt kui ka vaimselt.

Alev ja agul

Linnade ja linnastumisega tuli kohaneda, see tuli ka omaks kirjutada ja lugeda. Õhus oli näiteks seisuse ja rahvuse küsimus, maa ja linna piir jooksis sealtki. Uut elukeskkonda kujutati sageli äärmiselt detailselt. Villem Luik sattus elama Kreenholmi töölikasarmusse, Tallinna tulnud talupojad leidsid elukoha põlist linnasüdant ümbritsevais puitasumeis. Puust eeslinna nimetati tollal aleviteks, hiljem öeldi nende kohta agul. Eeslinn kuulub XIX sajandi Eesti linna kirjeldustesse: seda piirkonda on oma teostes vahendanud Eduard Vilde, Elisabeth Aspe, Eduard Bornhöhe ja Ernst Peterson-Särgava. Puust eeslinna tähendab toonase Tallinna puhul ka näiteks Liivapealne ehk praegune Keskuru piirkond, tookord kahtlase kuulsusega paik. Kohanimi (ka saksakeelne *auf dem Sande, im Sande*) tulenes liivase maa järgi nimetatud tänavaist: Liivalaia, Liiva, Liivamäe.⁴ Kerge on siit tekitada seos elamise-asumisega liiva, mitte kivi või kalju peale.

Kesk- ehk kivilinlase usk, et see puust linnaosa on ajutine, näis kaua kõigutamatu: „Linna kivise südame ümber sulgus puust rõngas, kuid polnud usutav, et ta oma pilpakülade armetuses suudaks kunagi piiratut kägistama hakata.“⁵

Hobuserauana kaardus linna ümber puulinn. Hobuseraud on võrdluseks üsna hea, sest ka voorimehed, sellase linnaliikluse raudvara, tulid varahommikul sealt. Seesama hapra aluspõhja ja odavate korteritega Liivapealne oli uustulnukaile üks hüppelaudu linna, kui vaid hüppamiseks jõudu ja õnne oli.

Karin Hallas on näidanud, kuidas ilukirjanduse linn muutus XIX sajandi lõpul realismi ja naturalismi levides agressiivseks ja pahaks. Seda illustreerivad Vilde jutustuste pealkirjad:⁶ „Kuhu päike ei paista“ (1887–1888) vihjab Liivapealse agulitoa hämarusele, „Kuul pähe!“ (1891) tegelased elavad haledas osmikus priihospitalipoolses linnajaos (ilmselt Sibulakülas, praeguse Tallinna keskhaigla kandis), „Röövitud tiibades“ (1892) on tegelaste kodu Kadrioru lossialevis Slobodkas. Kui viimased kolivad veidi paremasse korterisse, on kirjanik kujutanud suuremate üürimajade ehitamist endiste väikeste asemele.

Eeslinn hoiab linnaga distantsi. Otto Müntheri „Öömaja onu juures“ (1901) tegevus toimub „kaugel alevis – mine nüüd sinna! Käi esiteks kole-pikk Tatarski uulits läbi, enne kui Liiva-Laia uulitsasse saad ja sealt kuni Baumannii kõrtsi juurde. Eksi veel viimaks ära, sest sealt lähevad kolm uulitsat, nagu kodarad rattarummust laiali.“ See on sootuks lagunenu täravastruktuuriga paik, kus seisavad oma aja lootusetult ära elanud hooned: „Kes Tallinna juhtub ja Lutheri toolivabrikust mööda Ülemiste järve poole läheb, see näeb veerenni ääres olevaid laiali pillutatud majakesi, kui kiva kehva mehe põllul. Sammeldunud ja tolmunud seisavad nad – mõni üksikult, mõni hoovide lautade ja juurevilja aedadega kobaras, ei näita möödaminejale kõige vähematgi trööstivat pilti.“⁷

Pime ja nähtamatu

Tallinna tulnud talupojad leidsid elukoha põlist linnasüdant ümbritsevais puitasumeis. Puust eeslinna nimetati tollal aleviteks, hiljem öeldi nende kohta agul. Pildil Võrgu tänav Kalamajas.

Tallinna Linnamuuseum

Selline linnaosa võib kuuluda mõne vabriku, tehase või sadama ümbruskonda. Siis on kirjelduse osaks korstnasigar, mis tahmab kevadtaevast. Linnaosa kirjeldusse põimub teisigi omamoodi õhustikuga seotud markereid, vaesuse või kõrtsi lehka, heeringa ja hallituse hõngu. Eeslinnade hoonestuse värvivalik on enamasti nukralt monotoonne: koltunud (niiskusest auklik krohv, aga ka agulinaiste näod), rohekas (samblased katused), porikarva (porine tänav) või hall (tolmune tänav), kollakas (muidugi „Liiva-pealne“), muldne ja telliskivipunaste laikudega (põrandad), tõmmu (vabrikute suitsust tumedaks tõmmanud). Teinekord on majaomanik üüri tõstmiseks maadliigi vajunud onnil „värvinud ta mullakarva põsed punaseks, silmaluugid – tahtsin öelda aknaluugid – pintselanud roheliseks“.⁸ Nõnda on see agulipiirkond kivilinna ümber konutades justkui poolelus.

Eduard Vilde „Raudsete käte“ aegne Narva.

Eesti Ajaloomuuseum

Puulinn on seejuures sageli pigem naiselik: hoovil kuivavad pesukünad ja risti-rästi on tõmmatud pesunöörid, naised teenivad elatist pesupesemisega. Mehed naasevad õhtul: „kui juba Lutheri vabriku vile on puhunud, algab siin suur elu, sest et siis voorimehed ja vabriku-töölised, kes siin elavad, koju tulevad ja oma mõtetele mitmest kraamist kokkukeedetud sõnade abil maad annavad, ja seda teevad nad nii valjul heale, nagu oleks nende kõrvade kuulmenahk juba ammu katkikärisenud.“⁹

Aga kui ei ole seda koju tulevat isa – ta on vabrikus viga saanud, merel kaduma läinud, vangis – ja kui ema ei saa pesupesemise eest sel päeval tasu, astub agulimajja õhtul kõigile teada üleaedse nälg. Agul on ka tühermaa. Emand Veber meenutab jutustuses „Kuul pähe!“, „Ja siis tuli nälg. Kas tead, laps, mis on nälg? Sind puutus ta vähem, sest oma lastele oleksin kas või südame rinnust lõiganud – teie saite oma palukese, kuigi see oli ainult kuiv leib. Aga ma ise sain maitsta, mis on nälg ... [—] Ma langesin kummuli paljale külmale põrandale ja karjusin taeva ja inimeste poole. Aga üks ega teine ei kuulnud mu kisendamist. Sina, mu laps, aga heitsid mu kõrvale maha, panid oma käekese mu kaela ümber ja nutsid kaasa ... Nõnda nutsime mõlemad, kuni nõrkesime ja teineteise kaisus paljal põrandal uinusime ...“¹⁰

Täiskasvanud eeslinnaelanik on enamasti pärit maalt, kus seos toidulaua ja töö vahel oli ilmselge, ja puudus pidi rõhuma selliseid inimesi ka teisiti: näiteks mõtleb Ernst Peterson-Särgava tegelane Hans Toru näljatundes jõuetult just jumala viljale, mitte valmis leivale.

Ehituslikult selgub ilukirjandusest agulimaja kohta paljugi: näiteks olid Tallinna agulikorterites pealt lahtised vaheseinad ehk intiimne koduruum on avalik, agulimaja keskele jäi aga koridoritaoline ühisköök. Koos elati ühes toas ka mitme perega.

Sel kirjanduse linnal on ühtpidi viha varjund. Peterson-Särgava linnanovelli „Jõulupuu“ (1903) tegelase Mari Toru meelega muutubki linna uputavaks sõgedaks vihaks, mis hävitaks kogu maailma kõigi selle linnadega. Kui isa Hans on puudevarguse eest vangistatud ja peret tahetakse maksmata üüri pärast detsembrikuus tänavale tõsta, pakub naine majaperemehele võlgade katteks oma tüdart Annit. Torud vaatavad läbi jäälilledes akna linna, kus nemad elavad osas, mis on pime, külm, valgustamata. Hans Toru arreteeritakse enne valgustatud linnast pimedada aleviku päästvasse pimedusse jõudmist. Agul on „pime“ – seega ju ka nähtamatu linnaosa.

Eeslinnaaastiku kohale joonistub siiski ka elanike lootus neist oludest pääseda. Eduard Vilde „Röövitud tiibade“ tegelane Miina Orbi ei tea aastaid oma meremehest abikaasast midagi ning kasvatab pesuköögis rühmates lapsed ise suureks (noorele Vildele iseloomulikult sekkub ka õnnelik juhus). Allaandmatu elu on imbutunud tema järeltulijatesse: noorukesed tütreid suudavad siis õmblustööga peret ülal pidada, kui ema enam teenistust otsida ei jaks. Ühtlasi on nemad see järeltuliv põlv, kes aguli piirsituatsioonist väljub. „Kuul pähe!“ peategelane Luiise Veber, kellele vanemad on hariduse andnud, ei jäta juba tööl käies – modistina „pärislinnas“ – abita oma vendi ja õdesid. Peterson-Särgava väike tüdruk Anni Toru võtab pere ülalpidaja koorma ema õlult juba lapseas (novellis jääb küll valusalt lahtiseks, mis temast ikkagi edaspidi saab).

Kirjanduslik eeslinn-agul on madal, lame, selle valdavalt horisontaalset mõõdet rõhutavad üksikud objektid, nagu korstnad vabrikualevis või mõni uuem mitmekorruselise maja. Kirjandusteoses tekib linnaruumi hierarhilisus sageli just tegelase liikumisest linnaruumis, agulist väljapääsemisega. Agul-eeslinn lubab nii ajalisel kui ka ruumilisel kergesti luua põlise kivilinna ja ajutisema loomuga puulinna vastanduse. Eeslinn jäi ühtpidi linnapiiri taha, paigutus aga ühtlasi piirialale maa ja linna vahel, oli üleminekuetapp. Tagasiteed maale siit polnud, edasipürgimine „pärislinna“ võis osutada samuti võimatuks.

Muide, just suvisesse agulisse loometööks rahupaika otsima läheb ka kirjanik, Eduard Bornhöhe tegelane Salomon Vesipruul, epigoonlik Tallinna narriku.

Kitsast mundrist kodusesse kuube

Muidugi on ilukirjanduses kaardistatud aguli kõrval ära palju muudki linnale iseloomulikke. Linnas olid näiteks teater, turg, tornid, kool, park.

Lilli Suburgi ja Elisabeth Aspe jutustustes (1873 ja 1888) on ilmselt jälgi Pärnu linnaplaneerimist. Suburgi nime tegelase Liina meelest ei ole P. linnas piisavalt rohelist. Linna ja looduse, elusa ja elutu kontrasti ning seetõttu ruumi ahistust tunnetab kivilinnas eriti teravalt Liina õpingukaaslane Anna. Liinagi tunneb end esialgu vaese puurilinnuna, ent tema lepiks siiski selle kohaga, kui leiaks mõttekaaslust või vaimuvabadust. Loodust igatseb ta linna pigem vabaduse võrdpildina.

Elisabeth Aspe jutustuses „Ennosaare Ain“ on Pärnus rohelist aga juba märgatavalt. Seega on vahepeal linnaga toimunud muutus. Peategelane, Moskvast naasnud täheteadlane Anton Enmann, endine Ain Ennosaare talust, vaatleb puieestikke huviga just kui piiride kadumist keskkonnas, kus ta on noormehena üsna rangetesse raamidesse surutuna koolis käinud. Nii Aspe jutustuses kui ka Vilde romaanis „Kui Anija mehed Tallinnas käisid“ (1903) kirjeldatakse Eesti linnade arengut: kindluslinnad kaotasid oma militaarrolli, neid kaitsnud kindlustuste ümberkujundamisel tekitati rohealad, linnamüüri ümber hajusid nähtavad piirid. Vilde nimetab kindlusekraavide ja vallide puieesteks ja parkideks kohandamist „kitsa mundrikuue vahetamiseks laia koduse kuue vastu“: „Pärast sõda tegi Tallinn tähtsa muutuse läbi. Aastal 1857 ilmus keiserlik käsk, mille järgi Tallinn kindluste kirjust kustutati. Sõnum võeti rõõmsal meelel vastu. Vana hansalinn võis oma kitsa mundrikuue laia koduse kuue vastu vahetada. Väravad, peale ühe, võeti maha, üks osa kindlusekraave täideti ning vallid tehti suuremalt osalt maatas. Nende asemele asutati aegamööda nägusad puieesteed ehk promenaadid, kuna allesjäänud kindlusemägedele Harju ja Suures Rannaväras tekkisid praegused kenad ilupuieestikud, kust hilisem tallinlane kaugeleulataval vabal vaatel uhkusega oma kasvava ja edeneva linna peale võis alla vaadata.“¹¹

Kirjanduslik linnapark või roheala on sageli üsna saatuslik koht. Vilde romaanis palub peategelane Mait Luts kaks korda elus oma südamedaami kätt. Mõlemal korral teeb ta seda puudevilus: kõigepealt palub ta seda saksa soost meistritütrelt Berta Wittelbachilt puiestiku salavarjus, aasta hiljem maarahva hulgast pärit Leena Pajult Pirita jõel. Leenat on ta kohanudki esimest korda just pargikeses, Lasteaias Harju värava ees. Vilde tsiteerib romaanis korduvalt baltisaksa literaadi Leopold von Pezoldi mälestusteraamatut „Visandeid Tallinna minevikust“ („Schattenrisse aus Revals Vergangenheit“, 1898). Sellegi pargi kirjeldus pärineb Pezoldilt ja meenutab, et tilluke roheala jäi Krimmi sõja oludes alles ainult tänu sellele, et rüütelkonna pealik lubas puiestiku kohe maha võtta lasta, kui vaenlane linna tulistada ähvardab. Mõlemad naisevõtukatsed peegeldavad üsna ambivalentse linlase Lutsu – sel hetkel õieti Matias Lutzi – valikuid linnaelanikuna. Tema ei ole linna tulnud eeslinna kaudu. Mõisniku vallaspojana on ta saanud võimaluse hakata linnasaksaks. Romaani üks võtmesündmusi on Anija talumeeste peksmine Vene turul. See on sündmus, mis paneb Mait Lutsu arvama end nende inimeste hulka, kelle hulgas ta oli maal üles kasvanud. Kui tahame, võime leida siit ka kaudse paikse seose veel ühe Tallinna linnaruumi protsessiga ehk linnasüdame nihkumisega Raekoja platsi Vanalt turult Uuele turule Viru värava ees. Karin Hallas on kirjutanud, kuidas turu viimisega tulevase Estonia kõrvale pandi ühtlasi paika eestlaste linna uus keskus.¹² Läbi mitme hilisema suure eesti romaani jookseb 1905. aasta oktoobrisündmuste jälg, vanale linnasüdamele „seljapööramise“ kirjandusliku tõlgenduse leiab Ristikivi romaanis „Õige mehe koda“. Ent linnaruumi keskpunkti liikumisele võiks vihjata ka Vilde kujutatud talupoegade peksustseen sealsamas Viru väravate ees Vene turul.

Merele avatud Tallinn

Kirjanduslikus linnas näib talletuvat midagi ühele linnale väga iseloomulikku. Näiteks saja aasta tagune Tallinn oli kindlasti merelinn. Vilde tüürimees Robert Madison „Röövitud tiibades“ on Tallinna poiss, noorukina siit suurele merele läinud. Seda on ka Eduard Bornhöhe tegelane Paul Jostson. Tallinna poisid seilavad maailmameredel, Madison tuleb kodu vaatama Kopenhaageni kaudu Indiast, Jostson Ameerikast. Ikka ja jälle lähevad selle aja kirjanduslikud tallinlased mere äärde või vaatavad oma linna lähelt. Auriku vile kuulub linnaruumi, reidil seisab purjelaevu. Mõnegi jutustuse ajapiiridele osutab just navigatsioonihooaja lõpp või algus. Tallinn on olnud merele avatud, kirjeldatav mere kaudu. Huvitav oleks võrdluseks vaadata, kas praeguse ilukirjanduse linnas on tajutav selle praegune imelik suletus, seljapööramine merele.

Miks siiski uurida ilukirjanduses kirjeldatud linna? Pärilinn saab sellega juurde tõlgenduskihistuse ja tundetoonid, mis linna omaks teevad. Tallinnas saab siiaaani kõndida peaaegu et Vilde linnas, näiteks sellesama Mait Lutsu jälgedes. Kõrvale võib vaadata selle aja linna fotodel ja graafikas – needki hakkaksid nagu kirjandustegelaste häälega kõnelema.

1 Eduard Vilde, Raudsed käed. Kogutud teosed, 15. anne. Varrak, Tartu 1928, lk 11–12.

2 Samas, lk 17.

3 Samas, lk 48.

4 Endel Nirk, Selgitavaid märkusi. Rmt: Eduard Bornhöhe, Tallinna jutud. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1962, lk 41.

5 Karl Ristikivi, Õige mehe koda. Eesti Raamat, Tallinn 1984, lk 110.

6 Karin Hallas, Eestlane ja suurlinn. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 1995, nr 8, lk 92.

7 Otto Münther, Sulejoonistused. K. Sööt, Tartu 1906, lk 1–2.

8 Eduard Vilde, Kuul pähe!, Tänapäev, Tallinn 2010, lk 137.

9 Otto Münther, Sulejoonistused, lk 3.

10 Eduard Vilde, Kuul pähe!, lk 131.

11 Eduard Vilde, Kui Anija mehed Tallinnas käisid. Eesti Raamat, Tallinn 1970, lk 99–100.

12 Karin Hallas, Eestlane ja suurlinn, lk 90–114.

👁 Vaatamisi: 212

0 Comments **Sirp****1 Login** ▾ **Recommend** **Share****Sort by Best** ▾

Start the discussion...

LOG IN WITH

OR SIGN UP WITH DISQUS

Name

Be the first to comment.

ALSO ON SIRP

Stseenid ühelt teatriteelt

1 comment • a month ago

Maie Toom — miks on eestlane kitsi teist kiitma, nii mina ka vist. Sellest on möödas juba aastaid, kui tuli kokku puutuda heas mõttes ...

Poliitilise maailmavaate psühholoogia

1 comment • 12 days ago

Märt-Matis Lill — Natsismi ja konservatiivsuse sidumine on küll äärmiselt meelevaldne. Natsid olid progressiivne (muidugi nii nagu nemad ...

Eesti naise roll rahvuslikus narratiivis

1 comment • 3 months ago

Heiki — NSVLi kohta väidetu ei ole õige ja näitab, et NSVL olemust autorid ei mõista. Nimelt oli siis ideoloogiliselt ainuõige inimeste täielik ...

Millist kaitset vajab rehielamu?

1 comment • 2 months ago

Taastusehituse OÜ — Aitame taastada palkmaju www.majataastus.ee

 Subscribe **Add Disqus to your site** **Add Disqus** **Privacy**